"ڕۆنانی بەردینەی ڕۆمان لەسەر بناغەی حەقایەت و بەیتان"

خوێندنەوەیەکی ڕۆمانی «بەردینە»

موراد ئەعزەمی
(شنۆ)

«... ئەو وەختەی ژان لەسەر بەرد ئەڕوێ...»
شێرکۆ بێکەس، دەربەندی پەپوولە

لە گێڕانەوەناسیدا، لە حاند گێڕانەوەی مێژوو، ماکەکانی داستانی و لایەنی هونەری، لەسەر پێوەستارێک، لە مێژووی ناڕەواییەوە، هەتا مێژووی ڕەوایی و ڕۆمانی مێژوویی و تا دەگاتە چیرۆک و ڕۆمان، لە زیادە دەدەن، واتا سەرێکی ئەو پێوەستارە دەقی مێژوویی ڕەهایەو سەری دیکەی چیرۆک و ڕۆمانی ڕووت. لەو نێوانەدا، ڕۆمانی مێژوویی لە دۆخێکی بەینابەینیدا وەستاوە. واتا ئەوەندەی پشت ئەستوورە بە ماکەکانی مێژوویی، ئەوەندەش تەیارە بە ماکەی گێڕانەوەی ئەدەبی و زەمینەسازی ڕەوایی. چەندان بۆچوونی جوودا لە گێڕانەوەناسیدا هەیە، سەبارەت بە مێژوو و گێڕانەوە. بە گشتی دەکرێ ئەو ڕوانگانە لە دوو دەستەدا کۆ کەینەوە. دەستەیەک (وەک گالی و ئۆلافسۆن) پێیان وایە کە مێژوو لە هەناو و زاتی خۆیدا خاوەنی تەواوی تایبەتمەندییەکانی گێڕانەوەیە. لە بەرانبەردا، تاقمێکی دی (بۆ نموونە هایدێن وایت و وەن بۆت) دەڵێن کە مێژوو ڕێک گێڕانەوە نییە و لە کۆتاییدا بە کەرەستە و ماکەی گێڕانەوە و داستان بارگاوییە و ئەوە نووسەری (گێڕانەوەناس)ە کە بۆی هەیە ئەو ماکە خاوانە بە مەنتیقی گێڕانەوەو زەمینەی داستانی، بکاتە ڕۆمان. کەرەستە و زەمینەی وەک (شێوازی گێڕانەوە/ دیالۆگ/ پلات/ ڕاوێژ/ ناوەڕۆک/ دارشتنی کەسایەتی/ شوێن- کات/ بابەت).

لە زمانی کوردیشدا، تێرمی گێڕانەوە لە ڕەگی (گێڕان) و پاشگری لکاوی دووپات و دووبارە بوونەوەی (ەوە) پێک دێت. لە تێرمی کوردی (ڕەوایەت)، واتا (گێڕانەوە) دا، دووبارەگوتنەوە (بازگویی) خۆی مەڵاس داوە. واتا گێڕانەوە، لە هەناوی خۆیدا مێژوو

و ڕابوردووی هەڵگرتووە، هەرچی کە بمانەوێ بیگێڕینەوە، بەر لە گێڕانەوە بووەتە مێژوو، مێژووش لە هەناویدا بە گێڕانەوە بارگاوییە. لەوناوەدا، چەلی وایە بارودۆخی کۆمەڵایەتی و مێژوو و جوغرافیای تایبەتی نەتەوەیەک، هەندێک دیاردەی دیش دەهێنێتە ناو ئەو کایە دوو قۆڵییەی (مێژوو/ گێڕانەوە). بۆ نموونە، برەو و وزەی ئەدەبی زارەکی، دەتوانێت دەوری فاکتەری سێیەم بگێڕێت لە نێوان دوو فاکتەرەکەی گۆڕین و دانوستان و ئاڵوویرەکە تووشی گۆڕان بکات و پۆلێنەکە تێک بدات، بە تایبەتی کاتێ ئەدەبی شەفاهی (زارەکی) و فۆلکلۆر، ڕەوایەتی ڕووداوێکی مێژوویی بێت، ئەودەم دیاردەی سێیەم لە نێوان مێژوو و گێڕانەوەی داستانیدا دەور دەگێڕیت کە هەم مێژوو دەگێڕیتەوە و هەم بە ماکە سەرەکییەکانی گێڕانەوە و حەقایەت (زمان، داڕشتنی شانۆ و کەسایەتی، دیالۆگ) دەوڵەمەندە. بەیتی دمدم ڕێک ئەو دیاردە سێیەمەیە کە لە نێوان مێژوو و گێڕانەوەدا، وەک قەڵایەک، بەرز و بە هەیبەت، ڕاوەستاوە. بەیتی دمدم، خەریکە مێژوو دەگێڕێتەوە، بەڵام نەک مێژووی ڕووت و گێڕانەوەی ڕێک، بەڵکوو لەسەر بەستێنی هەرکام لە ڕووداو و بەسەرهاتەکانی دمدم، ویست و ئارەزوو مەیل و ئارمانجە وەدی نەهاتووەکانی مرۆڤی کورد، لە زمان بەیت بێژانی گێرەڕەوەی پشتاوپشت، هەڵقوڵاو لە نەستی گشتیی مرۆڤی کورد، تێ ترینجاوەتە هەناوی گێڕانەوەوە. واقیع و خەیاڵ، بە بێ هیچ سنوورێک تێک چرژاون و لێک هەڵاواردنیان زۆر ئەستەمە. سەرنج بدەینە بەشێک لە بەیتی دمدم، لە کتێبی شێوەزاری موکری (ئۆسکارمان)ـەوە:

« ... سوارێک هاتووە بەنادری

سەید قادر هیدایەتی

کەس نییە چەکانی وەرگری
خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟
خان، ئەوە عەزرەتی خدری

سوارێک هاتووە لەبۆ گەشتێ
بەویە سووڕەتی بەهەشتێ
خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟
ئەوهە وەیسی ماهیدەشتێ

سوارێک هاتووە لە کارخانێ
بەویە سووڕەتی ئیمانێ
خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟
خان، شێخ عەبدولقادری گێلانێ

سوارێک هاتووە هونەرمەندە
ئەسپابی دەعوایەی ڕەندە
خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟
خان، ئەوهە شاهی نەخشبەندە

سوارێک هاتووە ئەسپی تازە
مل بە قەتلا پڕ لە ئەنگازە
خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟
خان، ئەوەش سوڵتان سەعدی وەقازە

سەلاح شۆڕان دەست دا چەکان
دەگەڵ سەفی دە مەلەکان
دێت گوڕەی شێخی باڵەکان
خان بە خەزایە مەشغووڵە
هات عەشەڕەی دە موبەشەڕە
هەمزە و هەباس و هەیدەرە
دەگەڵ مەقلووبی پەڕ بەسەرە
ئاڵاچی سوڵتان سەمەرە
با بێ ئاڵای نەبییە
حەوت تیپی تێک پەڕاندییە
خان دەپرسێ: ئەوەه کێیە؟
کۆڕژنێ حەزرەتی عەلییە
با بێ بەیداغی پێغەمبەری
هەمزە بێ دەگەڵ عومبەری
بێ خالیدی ئیبنی وەلی...»

ئـەوە گێڕانـەوەی ڕووداوی دمدمـە، ئـەو محـەل کـە سـەردارانی سـپای کـورد و پشـتیوانیکاری کـورد، بـە ئـاڵاوە لـە پێشاوپێشـی سـپا، بـەرەو گۆڕەپانـی شـەڕ و شـکاندنی نەیـاران و یاریـدەی خانـی دمـدم، وەڕێ کەوتـوون و لـە دوور و نزیکـی قـەڵا، یـەک دەگرنـەوە. بەیتبێـژ، ئـەو چرکەسـاتە حەماسـییە هـەروا سـادە و وەک مێـژوو خـۆی ناگێڕێتـەوە و بـە شـێوازێکی هێمایـی، هەرچـی سـەردار و قارەمانـی نەتەوەیـی و ئایینـی لـە مێـژووی دوور و نزیکـی کـوردی بسـڵماندا هەیـە (حەزرەتـی خـدر/ شـێخ عەبدولقـادری گەیلانـی/ شـاهی نەخشـبەند/ شـێخی باڵـەکان/ عەشـەڕەی موبەششـەرە/ هەمـزەو هەبـاس و هەیـدەر/ نەبـی و پێغەمبـەر/ خالیـدی ئیبنـی وەلـی)، لێیـان دەگێڕێتـەوە بـۆ ئـەو گۆڕەپانـە ئەسـتەمە و لـە واقیعـدا پەنایـان دەباتەبـەری بـۆ سـەرکەوتنی خـان و قەڵانشـینان. ئـەوە لـە حاڵێکدایـە کـە ڕووداو بـەر لەمـە ڕووی داوە و کـورد شـکاوە، ئیتـر ئەگـەری گۆڕانـی ئـەو چارەنووسـە حەتمـی نییـە، بـەڵام بەیتبێـژی کـورد، ئـەو مەیـل و ویسـت و ئـارەزووە نهێنـی و دەروونییـەی نەسـتی گشـتیی، بـۆ سـەرکەوتن و نەشـکان، ئـاوا تێکـەڵ بـە مێـژووی ڕووی داو دەکات.

بەیتـی دمـدم، بەڕوونـی، جیاوازتریـن بەیتـی ئەدەبـی فۆلکلـۆری کوردییـە. ناوەڕۆکـی زۆربـەی بەیتەکانـی دیکـەی کـورد، یـان ڕۆمانسـییانەن، یـان تراژیـک، یـان حەماسـی (پاڵەوانی)، وەک (لاس و خـەزاڵ/ سـێوەخان/ مـەم و زیـن/ ...)، کـە بـەدەور یـەک دوو، یان چەنـد کەسایەتی، یان ئەوپـەڕی تایفـە و عەشـیرەتێکدا هەڵدەسـووڕێت، کەچـی دمـدم، گێڕانـەوەی (ڕۆمانسـییانە/ تراژیـک/ حەماسـی) نەتەوەیەکـە، لەسـەر بنەمـای مێژوویەکـی ڕووی داو و ئەزموونکـراوی مرۆڤـی کـورد، کـە تـا ئێسـتاش بـەردەوام بەسـەری دەکاتـەوە، بـە هەمـوو لایەنەکانـی سـەرکەوتن و خیانـەت و شکسـتی.

هەڵبژاردنـی تێمـی بەیتـی دمـدم و ئـەم پـاژەی مێـژووی کـورد، بـۆ خوڵقاندنـی دەقێـک لـە گوێـن ڕۆمـان، ئـاگاداری و وشـیارییەکی ناسـنامەی مێژوویـی گەرەکـە، بـەر لەمـەش چەنـد کەسـی دی ئـەو ڕووداوە مێژووییەیـان وەک نـاوەرۆک بـۆ خوڵقاندنـی ڕۆمـان هەڵبـژاردووە. کاتـێ عـەرەب شـەمۆ (شـامیلۆف) (١٨٩٧ - ١٩٧٨) سـاڵی ١٩٦٦ی زایینـی، قـەڵای دمدمـی کـردە هەوێنـی ڕۆمانێکـی کـوردی کرمانجـی بـە پیتـی سـلاڤی (ڕووسـی) لـە یەریڤـان. زەمینەسـازییەکانی گێڕانەوەشـی لەو ڕەوایەتەدا دەکارکرد و بە لەونێک یەکـەم ڕۆمانـی مێژوویـی کـوردی لەسـەر بنەمـای ڕووداوی دمـدم خوڵقانـد، کـە دواتـر م. شـوکر مستەفا کردییە کوردی ناوەڕاست و (م. هێمن)

یش پێشەکییەکی تێروتەسەلی لەسەر نووسی. زووتر، (مستەفا ساڵح کەریم) پییەسەکی بۆ شانۆ لە ساڵی ١٩٦١، لە کوردستانی باشوور بە نێوی (شەهیدانی قەڵای دمدم) نووسیبوو. (*) نەسرین جەعفەریش ساڵی ١٣٧٧ی کۆچی، ئەم ڕووداوە مێژووییەی کردۆتە هەوێنی ڕۆمانی (بڵیندونەوی) و بەسەرهاتی تراژیک — حەماسی خانی لەپ زێڕین و دەوروبەرانی بە زمانی تایبەتی خۆی بۆمانی گێڕاوەتەوە. بەڵام جیاوازییەکی بەرچاوی فۆرمێک لە گێڕانەوەکانی عەرەب شەمۆ و نەسرین جەعفەری، بە نیسبەت سەید قادر هیدایەتی لە (بەردینە)دا هەیە.

هەرتک ڕۆمانەکانی عەرەبی شەمۆ و نەسرین جەعفەری، بە پێی تیۆرییەکانی گێڕانەوەناسی (گالی و ئۆلافسۆن)، هەر لە زەرفییەتەکانی مێژوو وەک گێڕانەوەیان کەڵک وەرگیراوە و لە گێڕانەوەکانیاندا، لایەنی داستانی و هونەری و زەمینەسازییەکی ئەدەبییان تۆختر کردووەتەوە، بەڵام (بەردینە) ڕۆمانی سەید قادر هیدایەتی ڕێک نموونەی داهێنانی دەقی ئەدەبییە بە پێی کەرەستە خاوەکانی مێژوو، هەر وەک (هایدێن وایت و وەن بۆت) لە تیۆرییەکەیاندا باسی دەکەن. ڕۆمانی (بەردینە)، توخمەکانی ڕووداوی مێژوویی دمدم، وەک کارەکتەرە ناسراو و سەرەکی و پەراوێزی و لاوەکییەکانی ڕووداوەکە، جوغرافیا و دەڤەری ڕووداو و زمان و زاراوەی خەڵکی ئەم دەڤەرە و ئەدەبی شەفاهی و گێڕانەوەی زارەکی ڕووداوەکە، دەکاتە کەرەستەی خاو و دەقێک دەخوڵقێنێت کە خاوەنی گێڕانەوە و زمان و دەنگی تایبەت بە خۆیەتی و لە هیچ دەقێکی ئەدەبی و ڕەوایی و مێژوویی دیکە ناچێت.

لەو دەقەدا، گێڕانەوە لە کۆتایی ڕووداوەوە دەست پێ دەکات و دەگاتەوە سەرەتای دەق، واتا شکڵ و ئۆلگووی سەرەکی گێڕانەوە بازنەییە، لە بەرانبەر خشتە و ئۆلگووی خەتتی کە لە قۆناغێکی زەمانی ڕا دەست پێ دەکا و دەچێتە پێش تا دەگاتە قۆناغێکی دیکەی زەمانی، وەک زۆربەی ڕۆمانەکانی کلاسیک.

بە درێژایی دەق، دوو کەسی پەراوێزی وەک کاراکتەری سەرەکی بەرجەستە دەکرێنەوە و ڕەوایەت بەدەوریاندا دەتەنرێت. زمان و ڕاوێژی دەڤەری قەڵای دمدم، واتا نێوانی ڕۆژاوای گۆلی ورمێ و شنۆیێ، دەبێتە کەرەستەی سەرەکی خوڵقاندنی زمانی گێڕانەوە و فۆرمی حەقایەت و بەیت و حەیرانانیش دەبنە کەرەستەی خاو بۆ فۆرم و قاڵبی دەق.

هەڵبەت ئەو شێوازەی ئەم وتارە، تاقانە شێواز نییە بۆ خوێندنەوەی ڕۆمانی (بەردینە)، شێوازی ئوستوورەناسی، ڕوانگەیەکی دیکەیە بۆ ئەو کارە. ئوستوورەی مرۆڤی کورد (وەک خانی لەپ زێڕین، گودروون، یان شارێ و...) یان ئوستوورەی خودی قەڵا، ئوستوورەی شاری شنۆ، یان تەنانەت ئوستوورەی چەمکی وەک شکست و خیانەت، ئەو دەروویانەن کە ڕێگا دەدەن بە شێوەی ئوستوورەناسانە دەقیان پێ بخوێنینەوە. ڕوانگەی زمان ناسانە و دۆزینەوەی ڕەگەزەکانی زمانی و ڕێزمانی لە هەناوی ڕستە و گوزارەی دەقدا، باسێکی تێروتەسەل و سەربەخۆی دەوێ.

لێرەدا دەبەردایین بە کەڵک وەرگرتن لە تیۆرییەکانی گێڕانەوەناسی، باسی ئەو بابەتە بکەین کە بە چ شێواز و زەمینەسازییەکی گێڕانەوەیی، لە هەناوی مێژوو و بەیت و حەقایەتان، ڕۆمانێک دەخوڵقێت.

* * *

سەرەتای دەق ئاوا دەست پێ دەکات:
«کەونەکێ کەونە دنیایێ، کاولەکێ کاولە دنیایێ،...، بۆ کەس نەبوویێ و بۆ کەس نەمایێ...» (بەردینە. ل٧)

لە بەیتی گەلۆدا، ئاوا دێ:
«... ئای گەلۆ ئەمن سەرم دێشێ، دڵی من غەریب و غەریبەماڵی ئەوە دەکاتە تەگبیر و ڕایێ... ئای خەمی لە دڵم... ئەو دێ و ڕادەبرێ سەیرانان دەدا لەسەر ئەوێ کاولە دونیایێ...» (چیرۆک و بەیتی کوردی. عەزیز شاروخ. بە دەنگی حەمەدی ئاغای. ل ٢٧ و ٢٨)

واتا دەق بە زمانی نزیک لە گەلۆ دەست پێ دەکات. ڕاوی (وەگێڕ/ بگێڕەوە/ گێڕەڕەوە) کەسایەتییەکی لاوەکی ڕووداوی دمدمە. گودروونی کوڕی گودروون، کە باوکی یەک لە جەنگاوەرانی خانی لەپ زێڕین بووە وەختی خۆی، خۆی ئاوا دەناسێنیت:
«لە لای مەخلووقی گوندی گودروون نیمە، لە لای ئەوان (فەقێ بەیتانم). بەسەرهات و سەربەهوردی خۆم بۆ ئەوان نەگوتییە...» (بەردینە. ل٨)

گێڕەڕەوە بە زەمینەسازییەکی ئەوپەڕ داستانی، خەریکە پێمان دەڵێت کە بەتەمایە سەربهوردێکمان بۆ بگێڕێتەوە، ئەویش بە زمانی بەیتان.

لە بەشی دووەمدا، وەگێڕ باسی دایکی و گێڕانەوەی حەقایەتی پاڵەوانێک دەکات لە لایەن دایکییەوە:
«... شەوێک دایکم قایەتێکی گێڕاوە، پاڵەوانێکی تێدا، سنگ پان، کەللەشێر و گوست کاریتە... تەریدان و زاڵمانی دەبەتڵاندن.» (بەردینە. ل١١)

لێرە بەدواوە کە زمانی حەقایەت، بە تێکەڵاوی ڕاوێژی بەیتان دەست پێ دەکات، فۆرمی گێڕانەوە (گێڕانەوە لە هەناوی گێڕانەوە) دێتە کایە، واتا فۆرمێکی نزیک لە (هەزارویەک شەو). دایکی گودروون دەبیتە شارزاد و گودروون و ئێمەی خوێنەر دەبینە پاشای چاوەڕوانی دەوام و کۆتایی حەقایەت. هەر شەوە و بەشێکی دەگێڕێتەوە و ئەوەی دی دەهێڵێتەوە بۆ شەوی دی و ئاوا بە داهێڵان (تەعلیق)ـەوە بۆ بەدواداچوونی ڕووداو و بەسەرهاتەکان ڕامان دەکێشیت. لە هەناوی ئەو حەقایەتانەی دایکی گودروون، کە دەگاتە گێڕانەوەی قایەتی شارێ و بەنگینێ، قۆناغێکی دیکەی گێڕانەوە دەست پێ دەکات. بەر لەمە دایکی وەکی بۆخۆی دەڵێ، شتی دی بۆ دەگێڕایەوە:
«... قایەتی مەڕۆکە و بزنۆکە و مام هۆمەر و ئەوانە، پاشی شەش ساڵان قایەتی دێوان و هەژدیها و سەربهوردی پاڵەوانان و جوانمێرانی بۆ دەکردم.» (بەردینە. ل ١٢)
بەڵام ئەوجارەیان دەڵێ:
«... گودروون گەورەبووی، دەمی ئەوەهاتووە قایەتی (شارێ)ت بۆ بگێڕمەوە، ئەتوو چیدی منداڵ نی بەرخم.» (بەردینە. ل١٣)
واتا ڕەوایەت، بەشێوەی ئەوپەڕداستان، جێ خۆش دەکا بۆ دەست پێکردنی حەقایەت ئاسای بەسەرهاتێکی ڕۆمانسییانە. تایبەتمەندی ڕۆمانتیکی ئەو بەسەرهاتە، دەبیتە هانە و هۆیەک کە زمانی گێڕانەوەی بچیتە سەر پەیڤ و ڕاوێژی بەیتێکی ڕۆمانسییانەی وەک (سێوەخان و محەممەد). ئەو بەشەی گێڕانەوەی دایکی گودروون ئاوا دەگێڕێتەوە:
«... شارێ جوێ لە شاخان چ دەوری نەبوو، چ جێی نەبوو بچیتێ. شوێنی کوڕە حەیرانیشی

پێ نەدەزانی. لەگەڵ ئەو بەدڵ هێکدریان دەخواست و پتر لە دوو ساڵ بوو هاچەری دڵی خۆیان پێک دابوو. ئێستاکانە چۆنەکایی خەبەری لێ بنێرێ؟ دەشقی خودای بای شەماڵ و زریان بە گوێی دا بدا.» (بەردینە. ل١٧)

لە بەیتی (سێوەخان)یشدا، لە زاری حەسەنی ڕەسووڵی، ئاوا هاتووە:

«... حەوت ساڵ تەواو بوو، لە مەودای ئەو حەوت ساڵەدا محەممەد سێوەخانی بە دەستەوە نەگرتبوو، بەڵکوو هەر بە مارەکراوی مابۆوە. محەممەد و سێوەخان زۆریان هێکدی خۆشدەویست، دڵیان زۆر پێکەوەبوو، کەچی پاش تەواوکردنی حەوت ساڵ خزمەت، باوکی سێوەخان لە محەممەدی کەوتە فێڵێ و سێوەخانی نەدایە.»

هەڵبەت بەر لەمەش کە ڕەوایەت بگاتە گێڕانەوەی (هەزار و یەک شەو)ی شارێ و بەنگینی، شێوەی گێڕانەوەی دایکی گودروونی، لەسەر فۆرمی حەقایەت و بە ڕاوێژی بەیتان دەستی پێکردبوو:

«... لەلای دایکم بە گریان بووم/ دایکم ئاملانم بوو و ڕایمووسیم/ گوتم: ئەدی بۆ بەگریانی؟/ گوتی: دڵم لە غوربەتە، وێناچێ بابت پاش وەگەڕێ/.../ شەوێک دایکم قایەتێکی گێڕاوە، پاڵەوانێکی تێدا، سنگ پان، کەللەشێر و گوست کاریتە. مەیدانان دەچوو و لەگەڵ دێوان دەکەوتە پەنجەبازی. چ دێوی نەدەوێرایێ و دێوەزمانی دەگرتن و جولبەندی دەکردن و تەریدان و زاڵمانی دەبەتڵاندن.»
(بەردینە. ل ٩و ١٠و ١١)

لە بەیتی (برایم و مەحمەڵ)ی (حوسێن شەشە)شدا هاتووە:

«... دەڵێ: سەرم لە ئێشە دڵم چەندی لە ژانە/ ڕۆڵە برایم مەردێکی چازانی/ ئەوڕۆکانە مەردێکی مەردی مەیدانی/ ئەمما هەڵی دەکێشا شیر لە کالانی/ ئەوەڵ کەڕەتێ لە نێو لەشکرێدا دەکوشت وسووی موغانی.»

لە جەنگەی گێڕانەوەی حەقایەتی شارێ و بەنگین دا، بە زەمینەسازییەکی (شارزاد)ی ئاوا گێڕانەوە ڕادەگریت و وەدوای دەخات:

«... دایکم گوتی: گودروون شەومان لێ درەنگ بوو، ئەوی دی بۆ سبیانێ شەو.» (بەردینە. ل ١٨)

((«... دایم گوتی: گودروون شەومان لێ درەنگ بوو، قایەت چەلێ دوایی نایە. بنووین دا سبیانێ شەو.»

دایکم دەیزانی دەبێ قایەت لە کوێ دا بێڵێتەوە بۆ سبیانێ شەو.)) (بەردینە. ل٣٠)

لە گێڕانەوەی قایەتی شارێ و بەنگین دا، بەدەم دۆخ و حاڵ و وەزعی کەسایەتییەکان، دەم و ڕاوێژ و لەحنی گێڕەڕەوەش توند و خاو دەبیتەوە، واتا ڕاوێژ(لەحن) هەنگاو بە هەنگاوی ڕووداو خۆ ڕێک دەخات، هەر چەندە ڕووداوەکان خێراتر و دۆخەکە بە تەقڵە و جلیتتر دەبیت، زمانیش ئاوا چەلەنگتر و توندتر خۆ ڕێک دەخات، ئەوە وەسفی هێرشی سوارانی کڵاوسوورانە بۆ سەر شارێ و خەدەنگی، بۆ دەست بەسەرکردنی:

«... سواریان بۆ نارده مەیدان لە مەزبووتان و تانووتان، دا هێندی بێنن و ببەن هەسپی سپی بپسێنن. هەر هەسپ بوو نرکەی دەهات و نسکۆی دەبرد، دوو سێ سوار خوانی زینییان بەتاڵ کردن و لە ڕکێفیان کەوتنە خوار، چەند سواران سەریان کەوتە بەر زگ و زینی وڵاغیان، ئنجا کەمەنداران لێیان کردە گەلەکۆمی و

کەمەندیان خستنە حەوا و خەدەنگ بە تەقڵەیێک چەندان کەمەندی ڕادەدا. دوای پساندن و ڕفاندنی چەندان کەمەند؛ پاشی گەلێک قەڵەمبازان و سەرمەقولاتان، شان و پیلی شارێ چنگێک لە یاڵ و بژی خەدەنگی بە دەستەوە، بانگی هێشتێ: خەدەنگ بفڕە! خەدەنگ قەڵەمبازی هاویشت و بە جووتە و شەقۆن و چەپۆکان لە قۆشەنی دا. ڕەوێک گورگی برسی هەڵیانکوتا سەر شارێ و جولبەندیان لە دەستی ناو سندمیان کردە لاقانی و چاو بەندیان لە چاوی دا... خەدەنگ پڕ بە چیا و هێک بە ڕەندۆڵ و بابۆڵ، سیرەی هاتێ و کوێستانی پیرەزەرزا لە شریخەی دا، ئاخ بۆ خەدەنگی ئەنگاوی چنگ بە خینی سەر و یاڵ شکاوا!» (بەردینە. ل ٣٨ و ٣٩)

زەمینەسازی ڕاگواستنەوەی خێرایی و خێوری و هێمنی و دڵەڕاوکەی دۆخ و حاڵی کەسایەتی بۆ خوێنەر، بە زمان و ڕاوێژ و خێرایی ڕستە و گوزاران، زەمینەسازییەکی ناسراوی بواری چیرۆک و ڕۆمانە. بیژەن نەجدی لە کۆمەڵەچیرۆکی (یوزپلنگانی کە با من دویدەاند)، بە شێوەیەکی بەرچاو کەڵکی لێ وەرگرتووە، بۆ نموونە لە کورتەچیرۆکی (روز اسب ریزی)دا:

((... موهایش را روی آرواره ی اسب ریخت. همین کە گفت «هی» اسب و آسیە دهکدە رو بهم ریختند.

طناب رخت وسط حیاط پارە شد. سبدهای پنبە از روی چهارچرخە ای افتاد. سگهای کنار قصابی دهکدە، لای پای مردم دویدند. زنی، خودش را کنار کشید و گندمهای زنبیلی کە روی سرش بود بر زمین ریخت. درختان غان راه باز کردند. برگهای افتادە، بە طرف شاخە ها رفتند. از آلاچیقهای پراکندە، مردان درشت و پیر با ریش سفید و شانە شدە بیرون آمدند و برای اسب و آسیە دست تکان دادند.)) (یوزپلنگانی کە با من دویدە اند. ص ٢٣ و ٢٤)

کە دەگاتە جەنگەی ڕەوایەتی دەس بەسەر کردن و بردنی شارێ بەرەو خێوەتەکانی خەلیل پاشا، زمانی بەیتاوی گێڕانەوە لە نێوان حەقایەت و بەیت و حەماسەتدا دێت و دەچێت. وردە وردە زمان بەرەو زمانی بەیتی ڕۆمانسی-حەماسی وەک لاس و خەزاڵ دەخوشێت:

«... شارێیان بردە لامێردانی خێوەتی سەر بە ژەنگاری بیست و دوو ئەستۆندەکی گوڵینگەدار... لەسەر سەندەڵی فەخفووری پێچک زێڕی پاڵوپشت داری تووک پەڕی قوو ڕۆنیشت...» (بەردینە. ل ٤١)

لە بەیتی لاس و خەزاڵ دا هاتووە:

«... دەڵێ ئەمن نابەڵەدم لە کوێ ببمەوە میوانە

دەیگوت هەرۆ لامێردانی خەزاڵی، جێگەی شاو و میر و بەگلەرانە

خەزاڵ بەسەری تۆ تاوڵت ئەتڵەسە لەسەر بیست و چوارچڵانە

ڕستەی تاوڵێت خەیاتی کۆ و حەڵەب و میسر و شام و دیاربەکر و ئیسفەهانە

لە دیوەخانێت ڕا فراوان پێنسەد فەڕشی قەرەخوراسانە

...

ئەوە لە دەرکی تاوڵێت بەستوونەوە، چەندە مایینی مەهەندەکی یاڵووش بەرەنگاری کلک لەسەر چوانە.»

ڕۆمان، لە فەسڵی دووەمەوە و لە تەمەنی پازدە ساڵانی گێڕەرەوە (دەو پێنج ساڵان) دەچیتە دە قۆناغێکی دیکەی گێڕانەوە.

گێڕانـەوەی ڕاسـتەوخۆی گێـڕەرەوە (گـودروون):
« دەوپێنـج سـاڵان دەبـووم، لەنـەکاو خەبـەر کەوتـە وڵات؛ گەلـی جەماعەتـی دیوانخـان! خۆساز دەن بۆ کـۆچ و کـۆچ بـار...» (بەردینـە. ل ٦٧)
لێـرە بـەدوا، وردە وردە پەیـڤ و زمـان خـۆی خـۆش دەکات بـۆ حـاڵ و هـەوای دەربـار و دیوەخانـان:
«... شـای سمایل... بـە دەسـتوور بـووە لـە پسـوولی نەسرەدین دا تێی بنووسـن: شـەییەک خـان نەیهێشت دەستی ئەتۆ بگاتـە سـەمەرقەند، ئێسـتا ئەمەیـن دەسـتی ئـەو ئـاوا دەنێریـن بـۆ ئەتـۆ، دا دەسـتت بگاتـە دەسـتی شـەییەک خـان! مـاوە دەسـتی چـۆپ ئەوەشـیان وێـڕای پسـوولێک هەنـاردووە بـۆ ئەمیـر ڕۆسـتەم حاکمـی مازەنـدەران. ...» (بەردینـە. ل ٨٣)
لـەوە بـەدوا، بـاس باسـی ڕەسـم و ڕسـووماتی دیوانخـان و عالـی قاپییـە و شـێواز و زمانـی دەربـاران:
«... لـە نێـزووک هـەر ئەسـتوونێک کێشـک چیێـک، کڵاوسووری چەکمە لەپێ، دەست لەسـەر باڵچووغـەی شـیر، قەڵغـان لـە سـینگ و ڕمـب لەشـان، قیـت و قنـج و مەزبـووت ڕاوەسـتابوو. دەمـی چوونـە ژوور، دەبـوو سـۆڵ و پێتـاو لـە لاقـی خـۆ داکەنـی. ئیکلامێکـی قایم لـە بەژنـی بکێشـی، پاشـان بـن دەرانـەی قاپـی ڕابمووسـی، ئنجا بچییە ژوور. جوێ لە شا هەباس و قـۆڵ و وەزیری دەستەڕاست، مەخلووقی دیکانە سۆلیان نەدەبـردە ژوور. دەمـی هاتنـەدەر نەدەبوو پشت لـە دیوانخـان بکـەی، دەبـوو پـاش بـە پـاش وەگەڕێـی و ئیکلامێـک پێـش بـە پێشـی قاپـی بکێشی و هەمدیس ڕایمووسی و ئنجا بێیـەدەر و سـۆلت لەپـێ کـەی.» (بەردینـە. ل ٨٨)
لە زمان حاتەم بەگی وەزیری شای هەباس:
«... عالـەم پەنـا و گرەگرەی دیوانخـان ڕایـان وایـە: ئەتـۆ لـە لەشـکردا بـە تایبەتـی بمێنـی، خەسـار دەبـی. واباشـە ببیـە خواردەسـتی مـن، جوملـەی چەنـد سـاڵان؛ پاشـان هەڵکشـاو دەبـی بـۆ خەبەربـەری و چەپەرباشـی» (بەردینـە. ل ٩٠)
ئـەو پەیـڤ و زمـان و دەم و ڕاوێـژە، تـا گـودروون و دایکـی لـە ئەسـپەهان دان و هـات و چۆی دیوانخـان و دەربـاران دەکـەن، بەردەوامـە، تـا دەگاتـە بەشی (فەسـڵی ٦)، کـە ڕەوایەتـی شکسـت و خـار و زەبوونـی گودروونـە لەبـن دەسـت قزڵباشـان و ئەسکەندەربەگ، ئـەو محـەل کـە دەبیتـە کتکەبـۆر، دوای دەرمـان داو کـران و بـی ئیختیـار بوونـی:
«... کتکەبۆر! هەسـتە چیدی مەنوو، مشکانی ئێـرە زەبەنـدن، ئەتـۆم هێنـاوە تەنـێ مشـکانی خێوەتـی خـۆ و حاتـەم بـەگ و پیربـوداغ خـان و حەسـەن خانـم بـۆ ڕاو بکـەی...» (بەردینـە. ل ١٨١)
هەتاوەکـوو وەهـۆش هاتـن و (خۆناسـینەوە)ی دووبـارەی بـە بیسـتنی نـاوی (گـودروون):
«... دەنگێـک ڕابـوو گـودروون! مـاوی. بێنـی گودروونـم لـە هونـدروون خـۆش هـات. هـەوە، گودروونـە. مـاوم. مابـووم... هێـک نـاگا هێـزی گودروونم گەڕابۆوە لـەش...» (بەردینـە. ل ١٩٤)
لـەوە بـەدوا، دوای خـەڵاس بـوون و گەڕانـەوەی گێـڕەرەوە/ قارەمانی ڕەوایـەت بۆ مەحاڵـی شنۆ و یارانـی دمـدم و خـۆش بوونـی بـاوی شـەڕ و پێکدادانی قەڵانشـینان لەگـەڵ نەیـاران، پەیـڤ و زمـان و دەم و ڕاوێـژ ڕادەخوشـیت بـۆ حـاڵ و هـەوای حەماسـیی بەیتـی دمـدم:
«... دمـدم بـەردی مەیدانـە!» (بەردینـە. ل ٢١٢)

سەرەتای گێڕانەوەی ڕاستەوخۆی شەڕی دمدم، مەودای حزووری بەیت لە نێوان گێڕانەوەی ڕاوی یەک و دوو بەند (پاراگراف)ـەـ، هەرچەندی لە جەنگەی شەڕدا دەچینە پێشتر، ئەو حزوورە و دەورگێڕانی ڕاستەوخۆی بەیت نزیکتر و ترپە و (فریکانس)ی بەرەوژوور هەڵدەکشێت:

« خانی خۆم خەنجەرانت بۆ دەشکێنم جۆری نێرۆییە، شیرانت بۆ دەشکێنم خانی خۆم جۆری دانزغییە، ڕمبانت بۆ دەشکێنم خانی خۆم جۆری نەزەرییە، خانی خۆم مەتاڵانت بۆ دەشکێنم جۆری کەرگەدەنییە؛ هەسپانت بۆ دەپسێنم خانی خۆم جۆری سەگڵاوییە، پیاوانت بۆ دەپسێنم خانی خۆم جۆری سی ساڵییە...» (بەردینە. ل ٢١٣)

لە کۆتاییەکانی دەقدا، کە ئیتر دەگەینە شکان و شکستی قەڵانشینان و سەرکەوتنی نەیارانی قزڵباش، هاوار و ڕۆڕۆی بەیت وەک (ترجیع بند) بەردەوام دووپات دەبیتەوە و ترپەی هەڵدەکشێ و دەق هەر بەو شینگێڕییە کۆتایی پێ دێت:

« ... هاوار و بانگان دمدمێ!» (بەردینە. ل ٢١٦)

[«... هاوار و ڕۆڕۆ دمدمێ!»
«... هاوار هاوارە دمدمێ!»
«... هاوار هاوار و ڕۆڕۆ دمدمێ!»
«... داد داد و ڕۆڕۆ دمدمێ!»] (ل ٢١٧)

هەر لەو جێگایەش گێڕانەوە کۆتایی پێ دێت کە ڕاوی دەستی پێ کردبوو:

«... ئەمنیش لانەواز و خانەگەردان، زویر و زگار، بە خۆ و بە تفەنگ و هەڵۆی کاک ئاڵییەوە، لارەوە لارەوە بەرەو گوند تێ هەڵبوومەوە. نمەنمە و دڵۆپ دڵۆپ قایەتێک لە هوندروونم دا خینی دەدەڵاند.» (ل ٢١٧)

جا ئاوا کۆتایی دەق بە سەرەتاوە دەلکێتەوە و بازنەی گێڕانەوە، وەک سەربەهووردی پڕ لە ژانی هەتاهەتایی مرۆڤی کورد لەسەر بەردینەی دمدم، بیچم دەگریت.

سەرچاوە:

- احمدی، بابک (١٣٨٧)، رسالەی تاریخ، چاپ اول، مرکز، تهران.
- احمدی، بابک (١٣٧٨)، ساختار و تاویل متن، چاپ چهارم، مرکز، تهران.
- تولان، مایکل (١٣٨٦)، روایت شناسی: درآمدی بر زبان شناسی انتقادی، مترجمان سیده فاطمه علوی و فاطمه نعمتی، سمت، تهران.
- رابرتز، جفری (١٣٨٦)، تاریخ و روایت، ترجمەی فریدون دهکردی، چاپ اول، دانشگاه امام صادق، تهران.
- نجدی، بیژن (١٣٨٥)، یوزپلنگانی کە با من دویدەاند، مرکز، تهران.
- شەمۆ، عەرەب (١٩٦٧)، قەڵای دمدم.
- جەعفەری، نەسرین (١٣٧٧)، بلیندو نەوی، ڕەهرەو، مهاباد.
- هیدایەتی، سەید قادر (١٤٠٠)، بەردینە، خانی، سەقز.

* بۆ زانیاری (شەهیدانی قەڵای دمدم)ی مستەفا ساڵح کەریم پییەس نییە، کۆچیرۆکێکی کورتە و یەکەم جار لە ساڵی ١٩٦١دا چاپ کراوە، (٣) جار لە عێراق و ئێران چاپ کراوەتەوە، لەوانەیە لەگەڵ (پەتاسپیکە) کە شانۆنامەیەکی چیکییەو لە عەرەبییەوە کردوویەتی بە کوردی، لێیان تێکەڵ بووبێ.

(ڕامان)